

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΚΡΟΥΜΟΥ:
ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ «ΚΑΚΟΦΡΟΝΩΝ» ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ

Η ανάληψη της βουλγαρικής εξουσίας από τον Κρούμο, το 803¹, εγκαινίασε νέα περίοδο στις βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις. Ιδιαίτερα μετά το 806, οι διεθνείς συγκυρίες (διάλυση του αβαρικού κράτους το 803 από τον Κάρολο το Μεγάλο, ηρεμία στο αραβικό μέτωπο μετά την αραβοβυζαντινή συνθήκη του 806 και τις εσωτερικές αντιθέσεις στο χαλιφάτο) έδωσαν τη δυνατότητα και στις δύο πλευρές να στρέψουν την προσοχή στις μεταξύ τους διενέξεις και κατέστησαν το βουλγαρικό πρόβλημα κύριο μέλημα των βυζαντινών αυτοκρατόρων, με την ίδια έμφαση όπως και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄. Η κατάληξη, όμως, του αγώνα ήταν τώρα διαφορετική: οι νίκες του Κωνσταντίνου έδωσαν τη θέση τους σε επανειλημμένες αποτυχίες και ταπεινωτικές ήττες των βυζαντινών στρατευμάτων. Αποκορύφωμα των κακοτυχιών ήταν το πλήγμα που δέχτηκε το γόητρο της αυτοκρατορίας με τον ατιμωτικό θάνατο του Νικηφόρου Α΄ το 811. Για πρώτη φορά μετά το θάνατο του Ουάλη από τους Βησιγόθους, το 378 στην Αδριανούπολη, βυζαντινός ηγεμόνας έπεφτε στη μάχη από χέρι βαρβαρικό.

Στην τροπή των βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι προσωπικότητες των πρωταγωνιστών: από τη μία πλευρά οι Νικηφόρος Α΄, Σταυράκιος, Μιχαήλ Α΄ και Λέων Ε΄ και από την άλλη ο Κρούμος. Οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης, με εξαίρεση το Λέοντα

1. Ο ακριβής χρόνος ανόδου του Κρούμου στην εξουσία δεν είναι γνωστός· βλ. J. F. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire. From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, Λονδίνο 1912, 340 σημ. 1.

Ε΄, είχαν ανεπαρκή στρατιωτική εκπαίδευση και επηρεάζονταν από το ιδιαίτερο περιβάλλον τους. Αντίθετα, στη Βουλγαρία τα ηγία ήταν στα χέρια ενός ικανού και φιλόδοξου φυλάρχου από την Παννονία, ο οποίος κατόρθωσε να διπλασιάσει τη δύναμη του κράτους του ενώνοντας τους Βουλγάρους της Παννονίας και αυτούς της Μοισίας.

Η νεότερη ιστοριογραφία, αναφερόμενη στο έθνος των Βουλγάρων, κατά τα έτη της βασιλείας του Κρούμου, χαρακτηρίζει αρκετές φορές τον κύριό τους ως μία από τις τραχύτερες μορφές της βουλγαρικής ιστορίας², ιδιαίτερα πριν τον εκχριστιανισμό τους, αποδίδοντάς του βαρείς χαρακτηρισμούς, με κύρια αιχμή την ύψιστη βαρβαρότητα που επέδειξε μετά την ήττα και το θάνατο του Νικηφόρου Α΄³. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί στηρίζονται στις αναφορές των Βυζαντινών στο πρόσωπο του Κρούμου, όπως αυτές απαντούν στα κείμενα των χρονογράφων και των ιστορικών. Είναι αλήθεια ότι η προσωπικότητα του βούλγαρου ηγεμόνα σκιαγραφείται εκεί με μελανά χρώματα. Αποκαλείται βίαιος, ωμός και τραχύς, επηρμένος και αλαζών, αλλά συχνά στην πραγματικότητα δειλός μπροστά στο μεγαλείο της αυτο-

2. Βλ. μεταξύ άλλων, F. DVORNIK, *Les Slaves. Histoire et civilisation de l'Antiquité aux débuts de l'époque contemporaine*, Παρίσι 1970, 69: *le khagan Krum (803-814), le plus terrible des khagans bulgares païens*. BURY, ό. π., 340: *Krum, a strong, crafty, and ambitious barbarian*. Ch. DIEHL, *Histoire de l'empire byzantin*, Παρίσι 1969 (α΄ έκδ. 1924), 84: *le terrible Khan Kroum*. G. OSTROGORSKY, *Ίστορία του βυζαντινού κράτους*, Αθήνα 1979, 66: *Κροῦμος... ένας τραχύς, αγωνιστικός και θαρραλέος πολεμιστής, που γρήγορα έγινε το φόβητρο των Βυζαντινών και η αυτοπεποίθησή του ξεπέρασε κάθε όριο και στην κατακτητική μανία του άνοιχθηκε ένα τεράστιο πεδίο*. L. BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance*, Παρίσι 1948, 99: *l'état bulgare double sa puissance... sous un chef ambitieux et entreprenant, Kroumn*.

Επίσης, σημειώνονται οι θετικές πτυχές της προσωπικότητας του Κρούμου ως θαρραλέου, αγωνιστή, διορατικού, φιλόδοξου και οργανωτικού ανδρός. Βλ., μεταξύ άλλων, Μαρίας ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Ή Ανόρθωση (802-945)*, *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. Η΄, Αθήνα 1979, 67: *ήταν πρωτόγονος, αλλά ικανός πολεμιστής, με δίψα για κατακτήσεις αλλά και με αξιόλογες οργανωτικές ικανότητες*. St. RUNCIMAN, *A History of the First Bulgarian Empire*, Λονδίνο 1930, 70: *Barbarian though he was, with his ostentation and craft and cruelty, his concubines, his human sacrifices, and his cup that was an Emperor's head, the Sublime Khan Krum was a very great statesman*.

Σχετικά με τις οργανωτικές ικανότητες του Κρούμου και ιδιαίτερα το νομοθετικό του έργο βλ. RUNCIMAN, ό. π., 68-70.

3. Για το περιστατικό αυτό βλ. παρακάτω σελ. 270 κ. ε..

κρατορίας, χωρίς στρατηγικές ικανότητες αφού οι επιτυχίες του οφείλονται στα σφάλματα των Βυζαντινών και όχι στη δική του στρατιωτική δεινότητα, καθώς και δόλιος. Όλες αυτές οι αρνητικές αναφορές είναι αναμενόμενες και αυτονόητες, εφόσον επρόκειτο για εχθρό της αυτοκρατορίας, ο οποίος μάλιστα ήταν υπεύθυνος για το διαδοχικό θάνατο δύο βυζαντινών αυτοκρατόρων (του Νικηφόρου Α΄ και του γιου του Σταυράκιου) και την πτώση από το θρόνο ενός τρίτου (ο Μιχαήλ Α΄ αναγκάστηκε να παραιτηθεί μετά την ήττα του στη Βερσινικία το 813) και ως ένα βαθμό αποτελούν κοινό τόπο για όλους τους εχθρούς του κράτους.

Αξίζει, όμως, να διερευνηθεί αν κάθε χαρακτηρισμός, που αποδίδεται στον Κρούμο, αποτυπώνει πιστά την πραγματικότητα και, κυρίως, ως ποιο ποσοστό αφορά αποκλειστικά τον ίδιο. Από τη μελέτη των πηγών θα καταδειχτεί ότι το σκιαγράφημα του βούλγαρου ηγεμόνα αποτελεί την εικόνα των Βυζαντινών για το σύνολο του λαού του και τους ηγέτες του, τουλάχιστον κατά τα διαστήματα που οι Βούλγαροι αποτελούσαν τον κυριότερο εχθρό της αυτοκρατορίας. Μετά τη διαφοροποίηση της πολιτικής τους απέναντί της και τον εκχριστιανισμό τους η εικόνα αυτή έπαψε να υπάρχει ή, τουλάχιστον, να διατυπώνεται επίσημα.

Ο φειδωλός σε χαρακτηρισμούς αλλά ακριβολόγος Θεοφάνης αποκαλεί τον Κρούμο, όταν αυτός επιχείρησε το 813 την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, «νέο Σενναχερίμ»⁴. Η βιαιότητα του βούλγαρου ηγεμόνα έκανε το χρονογράφο να τον παρομοιάσει με το βασιλέα της Ασσυρίας, ο οποίος είχε μεν πολλές στρατιωτικές επιτυχίες, όπως άλλωστε και ο Κρούμος, η σκληρότητα και η βιαιότητά του όμως τον κατέστησαν μισητό στους υπηκόους του, ακόμη και στην οικογένειά του, με αποτέλεσμα να δολοφονηθεί από δύο γιους του⁵. Η προσομοίωση αυτή υπονοεί και έναν άλλο παραλληλισμό: τη δυσφορία των υπηκόων του Σενναχερίμ που δεν απείχε από αυτήν του βουλγαρικού λαού, τμήμα του οποίου, προκειμένου να

4. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, έκδ. DE BOOR, 503₅₋₆.

5. Πρβλ. ΗΣΑΪΑΣ 36-37. Με το ίδιο όνομα αποκαλεί ο ΙΩΣΗΦ ΓΕΝΕΣΙΟΣ, §11 στ. 74, έκδ. Anni LESMÜLLER-WERNER-J. THURN, *Ioanni Genesii, Regnum Libri Quattor*, Βερολίνο 1978, CFHB XIV, 46, άλλο δεινό αντίπαλο της αυτοκρατορίας, το χαλίφη Αλ Μουτασίμ (833-842), ο οποίος κατέστρεψε το Αμόριο, λίκνο της φρυγικής δυναστείας.

απαλλαγεί από τη σκληρή διακυβέρνηση του Κρούμου, κατέφυγε στη βυζαντινή επικράτεια. Και το φαινόμενο αυτό πρέπει να είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις και να είχε δυσάρεστες επιπτώσεις, ούτως ώστε να ωθήσει τον Κρούμο να συμπεριλάβει στους όρους της προτεινόμενης, το 812, συνθήκης ειρήνης με τους Βυζαντινούς, μεταξύ άλλων, τον όρο της επιστροφής των προσφύγων, γεγονός που αποτέλεσε και το σημείο τριβής για τη μη υπογραφή της συνθήκης. Η πρακτική αυτή, της προσφυγής στο βυζαντινό μονάρχη δυσσαρεστημένων Βουλγάρων, δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κρούμου, ούτε οφειλόταν αποκλειστικά στον τρόπο διακυβέρνησης του εκάστοτε βούλγαρου ηγέτη, αλλά αποτελούσε παλαιά πληγή που ταλάνιζε το βουλγαρικό κράτος. Ήδη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄ διαπιστώνεται η ύπαρξη, στο βουλγαρικό κράτος, αντιβυζαντινής και φιλοβυζαντινής μερίδας, πάνω στην οποία ο Κωνσταντίνος στήριξε μέρος της βουλγαρικής πολιτικής του. Οι παρατάξεις αυτές εναλλάσσονταν στην αρχή⁶, προκαλούσαν ρευστότητα και έντονες διαμάχες στο εσωτερικό της Βουλγαρίας και οδήγησαν ακόμη και βούλγαρους ηγέτες, όπως το Σαβίνο το 765 και αργότερα το 776/7 τον Τέλεριγ, να καταφύγουν στο Βυζάντιο⁷. Οι πρόσφυγες αποτελούσαν για το Βυζάντιο μέσο προώθησης των πολιτικών του συμφερόντων και άσκησης επιρροής στην πολιτική συμπεριφορά των Βουλγάρων⁸.

Το πλέον αποτρόπαιο γεγονός που πιθανόν ώθησε νεότερους ιστορικούς να αποκαλέσουν τον Κρούμο ωμό και βίαιο είναι ο τρόπος που χρησιμοποίησε το νεκρό του αυτοκράτορα Νικηφόρου μετά την ήττα και το θάνατο του τελευταίου (811). Σύμφωνα με το Θεοφάνη, *τὴν δὲ Νικηφόρο κεφαλὴν ἐκκόψας ὁ Κροῦμμος ἐκρέμασεν ἐπὶ ξύλου ἡμέρας ἰκανάς, εἰ ἐπίδειξιν τῶν ἐρχομένων εἰς αὐτὸν ἔθνων καὶ αἰσχύνην ἡμῶν. μετὰ δὲ ταῦτ*

6. Βλ. Αἰκατερίνη ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ *Βυζαντινὴ Ἱστορία (610-867)*, τόμ. Β Θεσσαλονίκη ²1993, 125-126.

7. Για το Σαβίνο βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 433₂₀₋₂₁, ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, §77, ἐκδ. C. MANGS *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History. Text, Translation, an Commentary*, Dumbarton Oaks 1990, CFHB XIII, 150_{8,9} και για τον Τέλεριγ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 451₅₋₆.

8. Βλ. σχετικά Ε. ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Αθήνα 1993, 111-112 και σημ. 132 όπου σχετική βιβλιογραφία.

λαβὼν ταύτην καὶ γυμνώσας τὸ ὄστουν ἄργυρόν τε ἐνδύσας ἔξωθεν πίνειν εἰς αὐτὴν τοὺς τῶν Σκλαυινῶν ἄρχοντας ἐποίησεν ἐγκαυχώμενος⁹. Ο J. Wortley, αναφερόμενος στο γεγονός¹⁰, ἔχει εκφράσει αμφιβολίες σχετικά με την ιστορική ακρίβεια του χωρίου, επισημαίνοντας ὅτι ο Θεοφάνης στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν εἶχε πρόθεση να αποδώσει ακριβῶς την πραγματικότητα, ἀλλὰ προσπαθούσε να καταδείξει την ταπείνωση που υπέστησαν οἱ Βυζαντινοὶ ἀπὸ την ἥττα του Νικηφόρου. Εξετάζει την περίπτωση ο χρονογράφος να ἀπέδωσε στον Κρούμο παλαιὰ σκυθική συνήθεια (για τους Βυζαντινοὺς οἱ Βούλγαροι ἦταν Σκύθες), ἀλλὰ τελικὰ, συνηγορεῖ υπέρ της ἀλήθειας του χωρίου δεχόμενος ὅτι η σκυθική αὐτή πρακτική, εφόσον ἦταν ἀκόμη ζωντανή στους Λογγοβάρδους του ἔκτου αἰῶνα, εἶναι δυνατό να εἶχε επιβιώσει και στους Βουλγάρους του ἑνάτου.

Ανεξάρτητα ἀπὸ το ποσοστὸ ιστορικής ἀλήθειας που εμπεριέχει το χωρίο αὐτὸ του Θεοφάνη, ἡ ωμότητα και ἡ βιαιότητα δεν αποτελούσαν χαρακτηριστικὸ του Κρούμου και μόνον. Στις πηγές ἀπαντοῦν σχετικές αναφορές και σε ἄλλους Βουλγάρους, ηγεμόνες και λαό, προγενέστερους ἀλλὰ και μεταγενέστερους του Κρούμου.

Το 712, ἐπὶ Βαρδάνη-Φιλιππικῦ, ολιγάριθμη βουλγαρική μονάδα¹¹ ἐπέδραμε στην περιοχή του θρακικοῦ Βοσπόρου ὅπου σφαγίασε πολλοὺς κατοίκους *τέρψειως καὶ ἡδυπαθείας ἔνεκεν*¹². Οἱ επανειλημμένες ἐπιδρομές των Βουλγάρων σε βυζαντινά εδάφη, οἱ οποίες ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ δηώσεις, λεηλασίες και σφαγές, ἀποκαλύπτουν τὴ βιαιότητα των ἐπιδρομῶν για τους οποίους ο Ἰωάννης Καμενιάτης χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὅτι *ἦσαν ἀκάθεκτοι ταῖς ὀρμαῖς*¹³, ἐνῶ ἡ *Συνέχεια Θεοφάνη* μιλά για τὸ *φοβερόν και ἄγριον* καθώς και για τὴν ωμότητα των Σκυθῶν (Βουλγάρων), *θηρίων διενηνοχότων οὐδέν*¹⁴.

9. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 491₁₇₋₂₂.

10. J. WORTLEY *Legends of the byzantine Disaster of 811*, *Byzantion* 80/2, 1980, 540-542. Πρβλ. και BURY, *ό. π.*, 345 και σημ. 1 και I. ДУИՇԵՆ, *La chronique byzantine de l'an 811*, *TM* 1, 1965, 246.

11. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ἱστορία (610-867)*, 89-90.

12. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, §47, 114₄.

13. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΕΝΙΑΤΗΣ, ἐκδ. G. BÖHLIG, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae*, Βερολίνο 1973, CFHB IV, 10₄₈.

14. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, Βόννη, 13₁₁₋₁₂.

Η αναφορά του Θεοφάνη στο περιστατικό της αποκοπής και κακοποίησης της κεφαλής του Νικηφόρου τελειώνει με τη μετοχή «ἐγκαυχώμενος», η οποία αποδίδει άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό της προσωπικότητας του Κρούμου. Έπαρση, οίηση, αλαζονεία και τάση επίδειξης είναι, ίσως, οι πιο συχνοί χαρακτηρισμοί του, που αιτιολογούν ή ερμηνεύουν, κατά τους Βυζαντινούς, τις περισσότερες ενέργειες του βούλγαρου ηγεμόνα.

Ο Κρούμος επαίρεται με αλαζονεία για τις νίκες του εναντίον της αυτοκρατορίας:

*Κρούμμος ἀρθείς τῇ νίκῃ*¹⁵.

*Κρούμου τε τοῦ Βουλγάρων ἄρχοντος ταῖς ἔμπροσθεν εὐτυχίαις ἐπαρθέντος*¹⁶.

*Κρούμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων, ταῖς κατὰ Ῥωμαίων νίκαις πεφουσημένος, ...μηδενὸς χεῖρα ἀντᾶραι τούτῳ τολμῶντος ἀνυποστάτῳ τυγχάνοντι διὰ τὰς προσηγασμένας εὐτυχίας*¹⁷.

*Τῶν οὖν δυσμενῶν Βουλγάρων τῇ προτέρᾳ νίκῃ κατεπαρθέντων*¹⁸.

*τοῦ δὲ κρατοῦντος Βουλγάρου... ἅτε βαρβαρικοῦ τὸν τρόπον καὶ καταλαζονευομένου*¹⁹.

Όμως, σύμφωνα με χαρακτηρισμό που προσάπτει στους Βουλγάρους η Συνέχεια Θεοφάνη και επαναλαμβάνει ο Σκυλίτζης, αναφερόμενοι σε περιστατικό που συνέβη στην αυλή του Βασιλείου Α΄, ὄλοι ἦταν οἰηματῖαι καὶ καυχηματῖαι και υπέρμετρα αλαζόνες²⁰. Και τα παραδείγματα μεμονωμένων περιπτώσεων δε λείπουν από τις πηγές. Ο βούλγαρος ηγεμόνας Τελέτζης, εκπρόσωπος της πιο αδιάλλακτης αντιβυζαντινής μερίδας του

15. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 503₆.

16. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, έκδ. THURN, 576-77.

17. Ο. π., 116₅₋₈.

18. ΓΕΝΕΣΙΟΣ, 10₄₋₅.

19. Ο. π., 10₉₋₁₀.

20. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 229₁₂₋₁₇: οἱ δὲ Βούλγαροι αἰεὶ πως οἰηματῖαι καὶ καυχηματῖαι τυγχάνοντες... ὑπὲρ τὸ μέτρον ἠλαζονεύοντο· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 123₁₁-124₁₄: οἱ Βούλγαροι..., ἐδόκουν ἐπ' αὐτῷ μέγα φρονεῖν καὶ ἠλαζονεύοντο, καὶ μηδένα εἶναι τὸν εἰς χεῖρας αὐτῷ συμπεσεῖν δυνάμενον ἐμεγαλαίχουν.

βουλγαρικού κράτους, χαρακτηρίζεται από το Θεοφάνη «κακόφρων»²¹ ενώ ο πατριάρχης Νικηφόρος²² αποδίδει τη θρασύτητα και αυθάδειά του στο νεαρό της ηλικίας του²³. Οι λεκτικοί διαξιφισμοί που αντάλλαξαν μεταξύ τους ο Κωνσταντίνος Σ΄ και ο Κάρδαμος, το 796, αποδίδουν και αυτοί την έπαρση και αλαζονεία του βούλγαρου ηγεμόνα αλλά, στην περίπτωση αυτή, και του βυζαντινού αυτοκράτορα. Δηλωτικός της απαρέσκειας και περιφρόνησης του τελευταίου προς τους Βουλγάρους είναι ο τρόπος με τον οποίο φέρεται να μήνυσε τις προθέσεις του στον Κάρδαμο²⁴.

Παρά τη φαινομενικά μεγάλη αυτοπεποίθηση και την εμπιστοσύνη που έδειχναν τόσο ο Κρούμος όσο και οι άλλοι βούλγαροι ηγεμόνες στο στρατό και τις ικανότητές τους, η πραγματικότητα ήταν αρκετά διαφορετική. Στη θέα του συντεταγμένου αυτοκρατορικού στρατού αλλά και των τειχών της Βασιλεύουσας αποκαλύπτεται άλλη πτυχή του χαρακτήρα τους: η δειλία –όπως ήθελαν να εμφανίζονται το γεγονός οι Βυζαντινοί– απέναντι στη βέβαιη υπεροχή του αντιπάλου και στο μεγαλείο της αυτοκρατορίας.

Όταν το 813 ο Κρούμος έφτασε μπροστά στη Βασιλεύουσα, αφού έκανε επίδειξη των δυνάμεών του και τέλεσε ειδωλολατρικές θυσίες, *θαυμάσας τὰ τῆς πόλεως τείχη καὶ τὴν εὐτακτον τοῦ βασιλέως παρόταξιν* απελπίσθηκε για την έκβαση ενδεχόμενης πολιορκίας και ζήτησε από το βυζαντινό αυτοκράτορα τη σύναψη ειρήνης. Ο Λέων Ε΄ όχι μόνον αρνήθηκε την πρόταση, αλλά προσπάθησε και να τον φονεύσει²⁵. Δύο χρόνια νωρίτερα, όταν ο Νικηφόρος ξεκίνησε την εκστρατεία του εναντίον του βουλγαρικού κράτους, έχοντας συγκεντρώσει μεγάλο στράτευμα στο οποίο είχε συμπεριλάβει και *πένητας... πολλούς ἰδίους ὄψωνίους σφενδόνας καὶ ῥάβδους ὀπλισμένους, βλασφημούντας ἅμα τοῖς στρατεύμασιν*, ο Κρούμος

21. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 432₂₆₋₂₇.

22. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, §76, 148₄₋₅.

23. Σύμφωνα με το ΘΕΟΦΑΝΗ (432₂₇), ο Τελέτζης το 762 ήταν τριάντα ετών, όχι τόσο νέος για τα δεδομένα της εποχής.

24. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 470₁₀₋₁₆. Η συμπεριφορά του Κωνσταντίνου Σ΄ απέναντι σε ένα βαρβαρικό λαό και τον ηγέτη του, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ξεπερνούσε τα συνηθισμένα όρια, *ό. π.*, 470₁₂₋₁₄: *ὁ δὲ βασιλεὺς βαλὼν καβαλλίνας ἀλόγου εἰς μανδῆλιν ἔπεμψεν αὐτῷ εἰπὼν, ὅτι «οἷα μὲν σοι πρέπει πάντα, ἀπέστειλά σοι ...».*

25. *Ο. π.*, 503₈₋₁₈. Πρβλ. ΨΣΥΜΕΩΝ, Βόννη, 612₃-613₂₃.

τά πλήθη φοβηθείς... ἤτειτο εἰρήνην²⁶. Εδώ ανιχνεύεται η πρόθεση του χρονογράφου τόσο να επιρρίψει ευθύνες στο Νικηφόρο για προχειρότητα στην προετοιμασία όσο και να υποτιμήσει το βούλγαρο ηγεμόνα, ο οποίος δείλιασε ακόμη και μπροστά σε ένα στράτευμα πλημμελώς προετοιμασμένο. Ίσως, όμως, και να αναζητεί ή να κατασκευάζει σημεία ταπείνωσης του ίδιου του Κρούμου, προκειμένου να μετριάσει τον απόηχο του μεγάλου πλήγματος που η αυτοκρατορία δέχθηκε στη συνέχεια (καταστροφή του 811), γεγονός που γίνεται εναργέστερο, όταν αναφέρεται στο αίτημα για ειρήνευση και στην παραδοχή, εκ μέρους του Κρούμου, της ήττας μετά τη λεηλασία και την πυρπόληση του ανακτόρου του στην Πλίσκα²⁷. Πρόταση ειρήνης, συνοδευόμενη από απειλή για κατάληψη της Μεσημβρίας έκανε ο Κρούμος και το φθινόπωρο του 812, παρότι είχαν προηγηθεί συνεχείς επιτυχίες του. Αξίζει να σημειωθεί η, κατά τη *Συνέχεια Θεοφάνη*, στάση του Κρούμου μετά την άρνηση του βυζαντινού αυτοκράτορα να δεχθεί την πρόταση. Μεγαλοστομίες και απειλές για φόνους και υλικές καταστροφές εκτοξεύονταν από τη βουλγαρική πλευρά ενώ στην πράξη οι συνεχείς προκλήσεις του Μιχαήλ για κατά μέτωπο μάχη έπεφταν στο κενό. Ο Κρούμος έχοντας επίγνωση της αδυναμίας του, *μη πρὸς βασιλέα χεῖρα ἀντᾶραι κατατολμῶντος* απέφευγε να συγκρουσθεί, *ὡς ἀδήλου ὄντος τοῦ μέλλοντος*. Έτσι οι απειλές έμεναν μόνο στα λόγια και ο βούλγαρος ηγεμόνας αποδείκνυε ακόμη μία φορά *τὸ προπετές... καὶ αὐθαδές* του χαρακτήρα του²⁸.

Τα αίτια των επανειλημμένων ειρηνευτικών προτάσεων εκ μέρους του Κρούμου και ιδιαίτερα της τελευταίας έχουν αναζητηθεί από πολλούς ερευνητές και οι σχετικές ερμηνείες είναι ποικίλες²⁹. Η ειρηνευτική διάθεσή

26. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 490₅₋₈. Ο W. TREADGOLD (*The Byzantine Revival 780-842*, Stanford Ca 1988, 170) υποστηρίζει ότι οι φτωχοί που ακολούθησαν την εκστρατεία δεν ήταν επίσημα στρατολογημένοι, αλλά εθελοντές που είχαν ευεργετηθεί από τη δημοσιονομική πολιτική του Νικηφόρου.

27. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 490₂₆₋₂₉: *καὶ τὴν λεγομένην αὐλὴν τοῦ Κρούμμου ἐνέπρησεν, ἐκείνου σφόδρα ταπεινουμένου καὶ δηλοῦντος, ὅτι «ἰδοῦ, νενίκηκας. λάβε οὖν, εἴ τί σοι ἄρεστόν ἐστιν, καὶ ἔξελθε ἐν εἰρήνῃ».*

28. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 14₁₋₁₃.

29. Συγκεντρωμένες οι σχετικές απόψεις παρατίθενται από το Θ. ΚΟΡΡΕ, *Σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας στην περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Α΄*

του αποδόθηκε, μεταξύ άλλων, στην επιφυλακτικότητα και την υπομονή του, ιδιότητες σπάνιες για βάρβαρο, επειδή επιθυμούσε να κατοχυρώσει τα κεκτημένα³⁰, στην πρόθεσή του να κερδίσει χρόνο λόγω προσωρινών δυσκολιών³¹, στο φόβο της αυξημένης δύναμης του Καρόλου του Μεγάλου³², στην επιθυμία του να μην εξαντλήσει όλες τις δυνάμεις του³³ ή ακόμη στη γενικότερη φιλειρηνική πολιτική του³⁴. Σε ό,τι αφορά την παρούσα μελέτη, ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδοσή τους, από τους χρονογράφους της εποχής, στη δειλία του Κρούμου. Είναι σαφής η πρόθεσή τους να εμφανίσουν τον ικανότατο βούλγαρο ηγεμόνα ανίσχυρο μπροστά στην αυτοκρατορική δύναμη, γεγονός που παρατηρείται και σε προγενέστερους χρόνους με άλλους βούλγαρους ηγεμόνες.

Όταν το 680³⁵, μετά την εγκατάσταση των Βουλγάρων του Ασπαρούχ στην παραδουνάβια ως τον Αίμο περιοχή, άρχισαν οι προσπάθειές τους για επέκταση προς νότον, ο Κωνσταντίνος Δ΄, με συνδυασμένη από ξηρά και θάλασσα επιχείρηση προσπάθησε να ανακόψει την κάθοδό τους. Οι Βούλγαροι τὸ ἄθρόον καὶ παμπληθὲς τῆς παρατάξεως... θεασάμενοι, τῆς ἑαυτῶν ἀπεγνωκότες σωτηρίας εἰς τὸ προλεχθὲν ὄχυρωμα καταφεύγουσι καὶ ἑαυτοὺς ἀσφαλίζονται³⁶. Για πρώτη φορά, η θέα των βυζαντινών στρατευμάτων προκάλεσε δέος στους νέους εχθρούς της αυτοκρατορίας, αν και στη συνέχεια η ξαφνική αποχώρηση του Κωνσταντίνου τους ενθάρρυνε, με αποτέλεσμα τη φοβερή καταστροφή των Βυζαντινών³⁷. Το 766, ο Κωνστα-

Ραγκαβέ, *Βυζαντινά* 11, 1982, 141-156, ιδιαίτερα 146 κ.ε. Βλ. και ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 117-118.

30. RUNCIMAN, *A History of the First Bulgarian Empire*, 59.

31. Alice GARDNER, *Theodore of Studium: His Life and Times*, Λονδίνο 1905, 135.

32. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία (610-867)*, 181 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, 'Από τὰ ἀπολίτιστα στίφη στὴ συντεταγμένη πολιτεία, *Νέα Εστία*, τεύχ. 1619, 1994, 160.

33. R. BROWNING *Byzantium and Bulgaria. A comparative Study accross the early medieval Frontier*, Berkeley-Los Angeles Ca 1975, 50.

34. Genoveva ČANKOVA-PETKOVA, Deux contributions à l'histoire des rapports bulgare-byzantins au IXe siècle, *BSI* 37, 1976, 37 κ. ε.

35. Ο MANGO, *Nikephoros Patriarch of Constantinople*, 196 χρονολογεί την εκστρατεία το 681.

36. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 358₂₀₋₂₃: πρβλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, §36, 90_{5,8}: οἱ δὲ Βούλγαροι τῶν τε ἱππικῶν καὶ πλοῦμων τὰ πλήθη θεασάμενοι καὶ τῷ αἰφνιδίῳ καὶ ἀνεπίστῳ καταπλαγέντες πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὄχυρώματα ἔφυγον.

37. Βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 358₂₃- 359₇.

ντίνος Ε΄ σε μια από τις εκστρατείες του εναντίον των Βουλγάρων έφθασε *παρά την λεγομένην έμβολήν Βερεγάβων*³⁸ και οι εχθροί... *τό ίππικόν και πλόϊμον θεασάμενοι πλήθος, είς συμβάσεις τῷ βασιλεῖ έτράποντο*³⁹. Ο Θεοφάνης αφηγούμενος το ίδιο γεγονός δεν αναφέρει την πρόταση για ειρήνη⁴⁰. Η καταστροφή του στόλου στις ακτές του Ευξείνου από βόρειο άνεμο ανάγκασε τον Κωνσταντίνο να επιστρέψει άπρακτος στη Βασιλεύουσα και για τα επόμενα οκτώ χρόνια ανέστειλε τις επιθέσεις του στο βουλγαρικό μέτωπο. Στη δεύτερη φάση των βυζαντινο-βουλγαρικών συγκρούσεων επί Κωνσταντίνου Ε΄, το Μάιο του 774, οι Βούλγαροι με αρχηγό τον Τέλεριγ δέιλιασαν μπροστά στα αυτοκρατορικά στρατεύματα και αποφάσισαν να ζητήσουν ειρήνη⁴¹. Δεκαεπτά χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 791, η πρώτη σύγκρουση μεταξύ Καρδάμου και Κωνσταντίνου Σ΄ έληξε άδοξα. Μετά από σύντομη πολεμική αψιμαχία, αποχώρησαν από το πεδίο της μάχης και οι Βυζαντινοί *δειλανδρήσαντες* και οι Βούλγαροι *φοβηθέντες*⁴². Στα 796, η αποφυγή βυζαντινοβουλγαρικής σύγκρουσης, που οφειλόταν στη διστακτικότητα τόσο του Κωνσταντίνου Σ΄ όσο και σε αυτήν του Καρδάμου, ο οποίος φοβόταν τη ρευστότητα της κατάστασης στην Κεντρική Ευρώπη μετά τις ανακατατάξεις που προήλθαν από τις κατακτήσεις του Καρόλου του Μεγάλου⁴³, αποδίδεται από το Θεοφάνη αποκλειστικά στη δειλία του Καρδάμου. Παρά τις επανειλημμένες προκλήσεις του Κωνσταντίνου ο βούλγαρος ηγέτης δεν τόλμησε να αναμετρηθεί με τα βυζαντινά στρατεύματα⁴⁴.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, όπου η διστακτικότητα ή η άρνηση των Βουλγάρων να αντιμετωπίσουν κατά μέτωπο τα βυζαντινά στρατεύματα αποδίδεται, από τη βυζαντινή ιστοριογραφία, στη δειλία του εκάστοτε αρχηγού τους, δε διακρίνεται παρά η πάγια πρακτική τους να επιτίθενται

38. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, §82, 156₂₋₃.

39. Ο. π., §82, 156₉₋₁₁.

40. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 437₁₉₋₂₅.

41. Ο. π., 44₂₋₄: *ιδόντες δέ οί Βούλγαροι και δειλιάσαντες απέστειλαν βοϊλάν και Τζιγάτον, αίτούμενοι ειρήνην γενέσθαι.*

42. Ο. π., 467₉₋₁₂.

43. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία (610-867)*, 148.

44. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 470₁₆₋₂₁: *και ό Κάρδαμος... δειλιάσας έμεινεν έν τῷ ἄλλσει. ...ό δέ οὐκ έτόλμησεν ἄλλ' έπανήλθε φυγᾶς είς τά ἴδια.*

στους αντιπάλους αιφνιδιαστικά, σε κλεισούρες και γενικότερα σε τοποθεσίες που οι ίδιοι γνώριζαν καλά και δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη των εχθρικών δυνάμεων. Η αυτογνωσία, η ρεαλιστικότητα και η εν γένει πολεμική τακτική των Βουλγάρων ερμηνεύονται ως δειλία και έλλειψη ικανοτήτων.

Τέλος, ο Κρούμος χαρακτηρίζεται από τον Θεοφάνη ως δόλιος, όταν λίγο πριν από το Πάσχα του 809 κατέλαβε τη Σαρδική δόλω και λόγω στρατεύματα *Ῥωμαϊκά κατασφάξας χιλιάδας 5' χωρίς ιδιωτικῶν πλήθους*⁴⁵. Αν και ο χαρακτηρισμός αυτός απαντά μία και μόνη φορά ευθέως, ωστόσο υπονοείται και σε άλλες αναφορές στις ενέργειες τόσο του Κρούμου όσο και προκατόχων του. Ο ανώνυμος συγγραφέας της διήγησης *Περί Λέοντος*, περιγράφοντας την αρχή της εκστρατείας του Νικηφόρου το 811, υπαινίσσεται δόλο στην κίνηση των Βουλγάρων να καταφύγουν σε ορεινές περιοχές μόλις πληροφορήθηκαν το μέγεθος του βυζαντινού στρατού⁴⁶. Υποκρισία και ενδεχομένως δόλος υποκρύπτεται, σύμφωνα με τη *Συνεχία του Θεοφάνη*, στην πρόταση ειρήνης του Κρούμου το 812⁴⁷. Όσον αφορά τους προκατόχους του τελευταίου, άξια αναφοράς είναι η περίπτωση του Τέλεριγ (770-777), ο οποίος, με ύπουλο τρόπο, κατόρθωσε να μάθει από τον Κωνσταντίνο Ε' και να εξοντώσει τους υποστηρικτές της φιλοβυζαντινής παράταξης της Βουλγαρίας⁴⁸.

Από όσα εκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει σαφώς αρνητική εικόνα του Κρούμου, αλλά και των προκατόχων του, όπως την παρουσιάζουν οι Βυζαντινοί. Η εικόνα των Βουλγάρων στις αρχές της ένατης εκατονταετίας απέχει πολύ από εκείνη των Βουλγάρων του Τέρβελ, οι οποίοι το 705, στρατοπεδεύοντας έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, υποστήριξαν τον Ιουστινιανό Β' στην προσπάθειά του να ανακτήσει το θρόνο και το 717-718 επιτέθηκαν στα νώτα των αράβων πολιορκητών της βυζαντινής

45. Ο. π., 485₄₋₇.

46. DUJČEV, La chronique byzantine de l'an 811, 210₈₋₁₀: *ὡς δῆθεν μὴ δυνάμενοι ἀντιστῆναι, καταλιπόντες πάντα ἄπερ εἶχον, ἔφυγον εἰς τὰ ὄρη*.

47. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 12₁₇₋₁₉: *ὄθεν ἄρτι Κρούμου τοῦ τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνος συμβάσεις καὶ φιλίας ὑποκριναμένου καὶ σπονδὰς ζητοῦντος εἰρηνικὰς*.

48. Βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 448₅₋₁₀.

πρωτεύουσας. Επί οκτώ συνεχή χρόνια (807-814) ο βούλγαρος ηγέτης αποτέλεσε τη μεγαλύτερη απειλή για την αυτοκρατορία, παρόλο που το μέγεθος του κράτους και οι πόροι του δε δικαιολογούσαν το γεγονός. Ο χριστιανικός κόσμος της Ανατολής γνώρισε επιδρομές, λεηλασίες, πρόσκαιρες ή μονιμότερες κατακτήσεις εδαφών, σφαγές πληθυσμού, εξοικισμούς, αντίκρουσε μπροστά στα τείχη της Βασιλεύουσας βαρβαρικά στρατεύματα και υπέστη τη δεινή ήττα του 811 και τον ατιμωτικό θάνατο του αυτοκράτορα Νικηφόρου⁴⁹. Οι δραματικές φάσεις του οκτάχρονου βυζαντινοβουλγαρικού αγώνα συνέτειναν στο να ξεχαστούν οι πρόσκαιρες συμπράξεις εναντίον κοινών εχθρών ή οι μεμονωμένες προσπάθειες προσέγγισης, όπως αυτή του Τέλεριου, ο οποίος παντρεύτηκε εξαδέλφη της Ειρήνης Αθηναίας, ασπάστηκε το Χριστιανισμό και τιμήθηκε με τον τίτλο του πατρικίου⁵⁰. Στην εξιστόρηση από τους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους των πράξεων αυτών προσέγγισης, εξασθενούν οι οξείες αναφορές στο γειτονικό λαό, ενώ σχεδόν εξαλείφονται μετά την αλλαγή της βουλγαρικής πολιτικής επί του διαδόχου του Κρούμου, Ομουρτάγ (814-831), και ιδιαίτερα μετά τον εκχριστιανισμό του βουλγαρικού λαού επί Βόγορι. Το *μιαρόν, μυσαρόν, ρυπαρόν και άκάθαρτον* έθνος του Θεοφάνη⁵¹, ο οποίος έζησε την εποχή των αγώνων κατά των Βουλγάρων και δεν κρύβει τον αποτροπιασμό του γι' αυτούς, μετατρέπεται τότε σε αδελφό έθνος. Ο ανελέητος πόλεμος του Συμεών που προξένησε τόσες καταστροφές στην αυτοκρατορία και τόσο κινητοποίησε τη βυζαντινή διπλωματία δεν έτυχαν της ίδιας αντιμετώπισης με την πολιτική του Κρούμου και των προκατόχων του⁵². Ο πατριάρχης Νικόλαος ο

49. Για τη βαρύτητα του γεγονότος αυτού και τη γενικότερη απήχηση που είχε στην αυτοκρατορία βλ. Α. ΚΟΜΙΝΗΣ, 'Απήχσεις βυζαντινοβουλγαρικών συγκρούσεων εις άγιολογικά κείμενα, *ΕΕΒΣ* 35, 1966/67, 215-222 και WORTLEY, *Legends of the byzantine Disaster of 811*, 533-562.

50. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 451_{5,9}.

51. *Ο. π.*, 358₁₁: *έθνος ρυπαρόν και άκάθαρτον εκείθεν του Δανουβίου εις τον Όγλον έσκήνωσεν* *ό. π.*, 358₂₆: *στοχασάμενον τό μιαρόν έθνος την χανιότητα των Ρωμαίων*: *ό. π.*, 359₂₄: *υπό τουδε του μυσαρου και νεοφανους έθνοους ήττήθη*.

52. Για την εξέλιξη των βυζαντινοβουλγαρικών διπλωματικών σχέσεων και τη σταδιακή μετάβαση του βούλγαρου ηγεμόνα σε ανώτερη βαθμίδα της ιεραρχίας των μεσαιωνικών κρατών βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, 'Από τὰ άπολίτιστα στίφη στη συντεταγμένη πολιτεία, 154-169. Βλ. επίσης, 'Αλκμήνη ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, 'Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του

Μυστικός, σε επιστολή του τού 915/916 προς τον παρακοιμώμενο Κωνσταντίνο, χαρακτηρίζει τους «θεομίσητους» Βούλγαρους ως *τούς πολέμους ἀγαπῶντες καὶ τὰς σφαγὰς τῶν ἀνθρώπων*⁵³. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι η αναφορά αυτή και ο ιδιαίτερα υποτιμητικός χαρακτηρισμός έρχονται σε αντίθεση με την επίσημη πολιτική του Νικολάου απέναντι στον τσάρο Συμεών. Στην αλληλογραφία του με τον τελευταίο, οι Βούλγαροι είναι πλέον για τους Βυζαντινούς, μετά τον εκχριστιανισμό τους, οι *ἐν Χριστῷ ἀδελφοί*, οι πολεμικές συγκρούσεις τους είναι αδελφοκτόνες⁵⁴ ενώ ο ίδιος ο τσάρος είναι *ὁ φρόνιμος, ὁ συνετώτατος, ὁ Χριστιανικώτατος*⁵⁵. Αντίθετα, στο *Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου*, κείμενο που, ως αγιολογικό, δεν ακολουθεῖ πιστά την επίσημη κρατική προπαγάνδα αλλά απηχεί συχνά το λαϊκό αίσθημα, ο Συμεών χαρακτηρίζεται *ἀλιτήριος καὶ πολλῶν αἱμάτων χριστιανικῶν ἐκχύσεως αἴτιος ἐξ ἀνθρώπων* ενώ ο συγγραφέας του *Βίου*, με προφανή ανακούφιση, αναφέρει ότι ο γιος και διάδοχός του Πέτρος, σύζυγος βυζαντινῆς πριγκίπισσας, δεν ήταν *τῆς ὠμότητος καὶ μισανθρωπίας... κληρονόμος, ἀλλὰ πολλῶ ταύτης ἀλλότριος*⁵⁶.

Εμμεσα, λοιπόν, δίνεται η απάντηση στο ερώτημα αν η προσωπικότητα του Κρούμου, όπως εμφανίζεται στις βυζαντινές πηγές, αποδίδει την πραγματικότητα και μόνον ή αντικατοπτρίζει την εικόνα του συνόλου του βουλγαρικού λαού ως το 814. Είναι προφανές, ότι στον ικανό βούλγαρο

βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972, καθώς και την πρόσφατη μελέτη της Γιασμίνας ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα*, Αθήνα 1995, 73-129.

53. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ, *Ἐπιστολή* αρ. 66, στ. 39-41 (έκδ. R. J. H. JENKINS- L. G. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters. Greek Text and English Translation*, Dumbarton Oaks 1973, 312).

54. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ, *Ἐπιστολή* αρ. 24, στ. 41-43 (168-170): *Ἐνθυμήθητι οὖν τὴν ἐν Χριστῷ ἀδελφότητα Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων, καὶ ὅσοι ἀδελφοὶ ἐξ ἑκατέρου γένους ὑπὸ ἀδελφικῆς ἐσφάγησαν δεξιᾶς*. Βλ. επίσης και τις *Ἐπιστολές* αρ. 12, στ. 7-10 (82)· αρ. 11, στ. 109-115 (78)· αρ. 11, στ. 34-36 (72).

55. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ, *Ἐπιστολή* αρ. 5, στ. 13-14. (26). Πρβλ. *Ἐπιστολές* αρ. 3, στ. 10-11 (16)· αρ. 20, στ. 41-43 (132)· αρ. 16, στ. 50-51 (106)· αρ. 11, στ. 43-44 (72)· αρ. 14, στ. 60-66 (94) και στ. 107-109 (98). Για τη σημασία των προσφωνήσεων του Συμεών εκ μέρους του Νικολάου αλλά και του Ρωμανού Λακαπηνού βλ. ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ, *Το Βυζάντιο και οι βόρειο γείτονές του*, 73-129 και ιδιαίτερα 84-106.

56. *Βίος τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου* §47, έκδ. Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὅσιος Λουκᾶς. Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη*, Αθήνα 1989, 185.

ηγέτη αποδόθηκαν όλες οι ιδιότητες που προσδίδονταν και στους προκατόχους του, όταν οι στρατιωτικές επιτυχίες τους δυσχέραιναν το βυζαντινό κράτος, δικαιολογώντας έτσι την αποτυχία της πολιτικής του. Η τραχύτητα, η ωμότητα, η βαρβαρότητα, η έπαρση, η αλαζονεία, η δειλία και η δολιότητα, είναι κοινά χαρακτηριστικά ενός ειδωλολατρικού λαού, ο οποίος εγκαταστάθηκε αρχικά στα όρια και στη συνέχεια σε εδάφη της αυτοκρατορίας, απείλησε τη βυζαντινή κυριαρχία στη Βαλκανική και οι ηγέτες του αξίωσαν και επιχείρησαν να σταθούν ισότιμα με το βυζαντινό μονάρχη στην ιεραρχία των ηγετών της τότε *οίκουμένης*. Έως ότου η βυζαντινή διπλωματία αντιληφθεί ότι δεν είχε άλλη επιλογή, ο λαός αυτός αντιμετώπιστηκε περιφρονητικά και υποτιμητικά και καλύτερος τρόπος για να εκφραστεί αυτή η υποτίμηση δεν υπήρχε από το να παρουσιαστούν οι ηγέτες του με τα πλέον μελανά χρώματα. Ιδιαίτερα ο Κρούμος που, πρώτος αυτός, επιχείρησε να δώσει υπόσταση στο μέχρι τότε ανοργάνωτο κράτος του, αμαυρώθηκε για να δικαιολογηθεί με αυτό τον τρόπο η βυζαντινή πολιτική και να απαλυνθεί η ταπείνωση της αυτοκρατορίας· στο πρόσωπό του ενσαρκώθηκαν, σε υπερθετικό βαθμό, όλες οι κρατούσες για τους Βουλγάρους αντιλήψεις των Βυζαντινών.